

Güntəkin MUSAYEVA

Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
m.tekin@mail.ru

ABDULLA ŞAIQIN MƏNZUM HEKAYƏLƏRİNDƏ
UŞAQ NAĞILLARININ İNVARİANTLARI

Açar sözlər: nağıl, mənzum hekayə, yazılı ədəbiyyat, şifahi xalq ədəbiyyatı, təsirlilik

Key words: tale, poetic story, written literature, oral folk literature, expressiveness

Ключевые слова: сказка, рассказы в стихах, письменное народное творчество, устное народное творчество, выразительность

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı həmişə yazılı ədəbiyyat üçün tükənməz mənbə olmuşdur. Bildiyimiz kimi, xalq ədəbiyyatının yazılı ədəbiyyatla sıx qarşılıqlı əlaqəsi mövcuddur. Məhz buna görə də, şifahi ədəbiyyatın bütövlükdə özü yazılı ədəbiyyat üçün bir qaynaq olmuşdur.

Şifahi xalq ədəbiyyatının janrlarından biri olan uşaq nağılları daim şair və yazıçıların diqqətini özünə cəlb etmiş və həmin motivləri tez-tez öz yaradıcılıqlarında əks etdirmişlər: “Azərbaycan nağıllarının maraqlı qruplarından biri də uşaq nağıllarıdır. Onların əhatə çevrəsi genişdir. Bir çox tədqiqatlarda heyvanlar aləmindən bəhs edən nağılların bir çoxu, əski təsəvvürləri, zoomorfik və totomistik görüşləri əks etdirən süjetlər də uşaq nağılı, yaxud onun zehni və fiziki inkişafına təsir göstərən süjetlər kimi götürülür” (1, 47).

Ədəbi irsimizdə uşaq nağıllarından bəhrələnən əsərlərə M.Dilbaziinin “Göyçək Fatmanın nağılı” (“Göyçək Fatma”), M.Seyidzadənin “Nərgiz” (“Üç bacı”), “Cik-cik sərçəcik” (“Cik-cik xanım”), M.Müşfiqin “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” (“Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”), S.M.Qənizadənin “Tülkü və çaq-çaq bəy” (“Tülkü və Armudan bəy”), H.Qasımzadənin “Buzsındıran” (“Qarı və buz”), S.Ə.Şirvaninin “Aslan və iki öküz” (“Aslanla öküzlər”), G.Rəhim-

zadənin “Hiyləgər tülkü” (“Tülkü və ovçu Pirim”), Z.Xəlilin “Şah və qarışqa” (“Süleyman şah və qarışqa”), Ə.Vəliyevin “Ağlın gücü” (“Yaxşılığa yaxşılıq”) və s. misal gətirmək olar.

Uşaq nağıllarından yararlanma Abdulla Şaiqin yaradıcılığında daha xarakterik səciyyə daşıyır. Onun uşaq nağıllarından bəhrələnən əsərləri “Tülkü və aslan”, “Tülkü həccə gedir”, “Yaxşı arxa”, “Aslan, qurd, tülkü”, “Tıq-tıq xanım”dır. Bu əsərlərdən “Tıq-tıq xanım” istisna olmaqla qalan hamısı alleqorik səpkidədir.

“Tıq-tıq xanım”ın əsasında “Dozanqurdu Düzxatun və Siçan Solub bəy” (“Pıspısa xanım və Siçan bəy”) adlı xalq nağılı durur.

A.Şaiq nağılın həm süjetindən, həm də məzmunundan istifadə etmişdir. Şair nağılda mövcud olan əhvalat və hadisələri olduğu kimi köçürməmiş, eyni zamanda məzmun və strukturunda müəyyən dəyişikliklər edərək uşaqların qavrama qabiliyyətinə uyğun şəkildə vermişdir.

A.Şaiq nağıldan fərqli olaraq “Tıq-tıq” xanım hekayəsini “Biri varmış, biri yoxmuş...” ifadəsinin əvəzinə “Gəlin sizə uşaqlar söyləyim bir hekayət” ifadəsini işlətmişdir. Bundan sonra əsas mətləbə keçir və yalnızlıqdan şikayətlənən dozanqurdunun başına gələn əhvalatları şirin bir təhkiyə ilə nəql edir.

A.Şaiq nağılın əvvəlində Tıq-tıq xanımın zahiri portretini xalq nağılından fərqli şəkildə, fonetik-poetik fiqurlardan istifadə etməklə öz üslubuna xas bir tərzdə, uşaqların diqqətini cəlb edəcək şəkildə yaratmışdır:

“Soğan qabıqlarından

Bir çadra tikdi şıq-şıq.

Fındıq qabıqlarından

Çarıq geyindi, tıq-tıq” (2, 67).

Xalq nağılında isə Pıspısa xanım surəti belə təsvir olunur: “Bir gün Pıspısa ərə getmək fikrinə düşdü. Geyindi, keçindi, bəzəndi, düzəndi, evinin qabağında olan bir təpəyə çıxıb bərkədən dedi:

“Ərə gedirəm, ərə gedirəm,

Ər olmasa gora gedirəm” (3, 335).

Mənzum hekayəni xalq nağılından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, ədib Pıspısa adını Dozanqurdu ilə, “ərə gedirəm, ərə gedirəm, ər olmasa, gora gedirəm” ifadəsini “yoldaş ax-

tarmaq" arzusu ilə əvəz etmişdir.

A.Şaiqin özünəməxsus ustalılıqla belə dəyişikliklər etməsinin əsas səbəbi şux, oynaq, yadda qalan mükəllimələr qurmaq və uşaqların yaş səviyyəsini nəzərə almaqdır.

Hekayəni nağıldan fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də ifadə və üslub fərqidir. Məsələn, hekayədə:

"Saçı uzun Suray xanım,

Boyu uzun Buray xanım,

Sığal verib qara tela,

Hara gedirsən belə?" (2, 70).

Nağılda:

"Salaməleyküm. Dozanqurdu, düz xatun, Pıspısa xanım, nəstə xanım, sevgilim, canım, ruhi-rəvanım, canı-cananım, tabi-tavanım, kefin, halın? Həmişə beləcə kefdə, gəzməkdə, seyr-səfada..." (3, 336).

Göründüyü kimi, nağılda Siçan bəyin müraciəti, sorgusu uşaqların qavraya bilməyəcəyi, böyüklərin qavraya biləcəyi şəkildə verilmişdir. A.Şaiqdə isə bu kimi ifadə və ibarələr uşaqların anlaya biləcəyi asan sözlərlə ifadə edilmişdir.

Mənzum hekayəni və xalq nağılını müqayisə etdikdə personajların özündə də fərqlilik görürük. Belə ki, Dozanqurdu Pıspısa xanımdan daha aktiv və dilli-dilavərdi. Oxşar cəhətlərinə gəldikdə isə, xanımların başına gələn hadisələrin əsas səbəbi özündən razı olması və "xanımlığı" ilə qürrələnməsidir. Eyni zamanda, Tıq-tıq və Pıspısa xanım Siçan bəy istisna olmaqla fərqli-fərqli surətlərlə görüşür. Nağılda Pıspısa xanım odunçu və kürəkçi ilə, hekayədə isə Tıq-tıq xanım çoban və tülkü ilə rastlaşır. Bütün bunlara baxmayaraq, hər iki nümunədə də surətlər eyni əhvalat iştirakçısı, eyni mövqelidir.

Göründüyü kimi, əsər nağıl motivləri əsasında qələmə alınsa da, nağıldan fərqli olaraq hadisələrin inkişafı və obrazların zahiri təsvirində, həm də onların görüşləri zamanı aralarında gedən dialoqlarda orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

A.Şaiq "Tülkü həccə gedir" adlı ikinci mənzum hekayəsini 1910-cu ildə qələmə almışdır. 1911-ci ildə "Tülkü və xoruz" adı ilə nəşr olunan "Tülkü həccə gedir" hekayəsinin mövzu və süjetini "Tülkünün kələyi" adlı xalq nağılının birinci hissəsindən götürmüşdür. Müəllif bu əsərində acgözlük, riyakarlıq və hiyləgərliyin timsalı olan tülkünün obrazını yaratmışdır. Toyuq-cücənin simasında isə, hər şeyə inanan sadələvh, avam adamları nəzərdə tutmuşdur. "Tülkünün kə-

ləyi" xalq nağılında tülkünün kələkləri bir-bir sıralanır. A.Şaiq isə bu kələklərdən yalnız birini – tülkünün xoruz və qarğanı aldatması hissəsini öz əsərinə mövzu seçmişdir.

Bir zamanlar toyuq-cücə yeyib kef ilə yaşayan tülkü qocalmasına baxmayaraq, yenə də öz hiyləgərliyindən və acgözlüyündən əl çəkməyərək toyuq-cücəni aldatmaq üçün yeni bir hiyləyə əl atır. Buna görə o, mömin libası geyib, yalandan tövbə edərək həccə getmək istədiyini söyləyir:

"Təsbəh aldı əlinə,

Şal bağladı belinə,

Ayaqlarında çarıq,

Başında tirmə sarıq,

...Çölləri seyr edirdi" (2, 75).

Xalq nağılında isə tülkünün zahiri portreti tamamilə fərqlidir. Belə ki, nağılda tülkü tez özünə təsbəh düzəldir və çevirə-çevirə getməyə başlayır. Tülkünü bu şəkildə görən xoruz ondan soruşur: "Tülkü baba, deyəsən abid olmusan!" (4, 493).

Tülkü isə ona qısa şəkildə belə cavab verir: "Bəli, xoruz qardaş, tutduğum işlərdən tövbə etmişəm, indi ziyarətə gedirəm" (4, 493).

A.Şaiq isə tülkü-xoruz dialoqunu daha geniş, oynaq, ritmik bir şəkildə verir:

Tülkü başını salladı,

Hönkür-hönkür ağladı.

Dedi: – A məstan xoruz,

Gözləri mərcan xoruz!

Qocalmışam, düşmüşəm,

Sizi çox incitmişəm.

...İndi həccə gedirəm,

Daha tövbə edirəm.

Xoruz dedi: - Baba can,

Sənə bu canım qurban!

Daha bəsdir, ağlama,

Ürəyimi dağlama!

Haqq yolunu bulmusan,

İndi mömin olmusan" (2, 76).

Bu dialoqların və təsvirlərin A.Şaiqdə geniş və əhatəli olmasının

əsas səbəbi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xalq nağılının yalnız bir epizodundan istifadə olunmasıdır. Belə ki, əhvalatlar nağılda tülkünün bir neçə kələkləri ilə davam edir.

Hekayəni nağıldan fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, nağılda tülkü xoruzla yanaşı, qarğanı da aldadıb öz hiyləsinə salır. Hekayədə isə qarğanı ev quşları əvəz edir.

Oxşar cəhətinə gəldikdə isə hər iki əsər eyni qayəyə xidmət edir. Belə ki, hər iki nümunədə də öz əməlləri ilə insanları aldadan və din xadimi libasına girmiş yalançı mollalar və onlara inanan mövhumatçı insanlar gülüş hədəfinə çevrilir.

A.Şaiqin folklor motivlərinin üstünlüyü ilə yazılmış üçüncü mənzum hekayəsi “Yaxşı arxa” adlanır. Alleqorik səpkidə yazılmış bu əsərində ədib yenə də heyvanlar aləmini təsvir etməklə, uşaqlar üçün tərbiyəvi əhəmiyyəti olan məsələlərə toxunmuşdur.

A.Şaiq “Yaxşı arxa” mənzum hekayəsini “Tülkü, hacıleylək, qarğa” adlı xalq nağılının süjeti əsasında yazmışdır.

A.Şaiq də əsərini nağıllara məxsus şəkildə belə başlayır:

*“Günlərin bir günündə
Qalın meşə içində
Bir ac tülkü olurdu
Acından qovrulurdu” (2, 83).*

Tülkünün ac-yalavac meşədə dolaşması, yuxuda toyuq-cüce görməsi, fikirləşib çarə axtarması xalq nağılında yoxdur. Bu ədibin özünəməxsus üsulu və əlavəsidir.

Bu mənzum hekayəsində “Tülkü həccə gedir” hekayəsində olduğu kimi tülkü tülkülüyündən əl çəkməyərək asan yolla şikar əldə etmək üçün hiylə qurur. Bu dəfə Tülkü hacıleyləyi aldadıb balalarını yemək üçün hiylə qurur:

*“Dedi: – A leylək baba
Köç bu ağacdən daha!
Bu çöl, yamac, bu orman
Mənə qalmış atamdan.
Bu gün üç gündür acam
Bir loxmaya möhtacam
Gəldim kəsim çinari
Aparım satım barı” (2, 84).*

Xalq nağılında da bu hissə qısa şəkildə belə verilir: “– Leylək, bu ağac mənə atamdan qalıb, yığış burdan köç, mən ağacı kəsirəm” (4, 400).

Hər iki variantda da leylək qan-yaş tökərək ağacı kəsməsin deyə, öz balasını tülküyə qurban verir.

Tülkünün üçüncü dəfə gəlib leyləyin balasını yediyini görəndə qarğa dözməyərək leyləyə belə cavab verir:

*“Uzunboy, uzunboğaz,
Xeyrə, şərə yaramaz.
Ayaqların bir arşın,
Ondan uzundur başın.
Ağlın ancaq gödəkdir,
Adın Hacıleyləkdir” (2, 89).*

Yazıçı bu dialoqda qarğanın dili ilə “uzunun ağıl topuğunda olar” atalar sözünü işlətməmişdir.

Qarğa leyləyi ayıldandan sonra leylək ağzı şirələnmiş tülküyə belə cavab verir:

*“Dedi: Rədd ol, hiyləgər!
Lovğalanma bu qədar.
Bəsdir, bu hiyləylə sən,
Sinəmə dağ çəkmisən” (2, 89).*

Beləliklə, leylək özünə qarğa kimi bir dost taparaq öz balasını üçüncü dəfə aldanıb düşməne vermir. Leyləyin öyrədildiyini görəndə tülkü bu dəfə qarğaya toy tutmaq qərarına gəlir. Hər iki variantda da birinci hissə burada tamamlanır. İkinci səhnədə tülkü və qarğadır.

Mənzum hekayənin ikinci hissəsi təbiət təsviri ilə başlayır:

*“Günəş üfüqdə söndü,
Yavaş-yavaş büründü
Çən, dumana çöl, çayır,
Yamac-dərə, dağ, bayır” (2, 90).*

A.Şaiq təbiətin gözəllik və şüxluğunu elə zərif, əlvan cizgilərlə canlandırır ki, sanki insanın gözünün qabağında dolğun bir mənərə görünür.

Bu təbiət təsvirindən sonra ikinci hissə başlayır. Tülkü meşədə

ac, yalavac və qəzəbli halda qarğadan intiqam almaq yolları axtarır. Xalq nağılında olduğu kimi, mənzum hekayədə də tülkü özünü ölümlüyə vuraraq qarğanı öldürür və onu tutur. Lakin qarğanın xilas olma cəhdi xalq nağılından fərqlidir. Belə ki, mənzum hekayədə qarğa tülküdən xahiş edir ki, onu yeyəndə bu sözləri desin:

*"Gorsuz, kəfənsiz qarğa,
Yurdsuz, vətənsiz qarğa,
Həsrətlə keçdi ömrüm,
Yazıq sənə, qa-qa-qa!" (2, 96).*

Tülkü də "qa-qa" deyən kimi qarğa onun əlindən qaçır. Xalq nağılında isə qarğa tülküdən xahiş edir ki, onu çaya atıb yesin. Tülkü də qarğanın sözlərinə inanıb onu qayalıqdan atanda, qarğa uçaraq xilas olur.

A.Şaiq bu mənzum hekayəsində tülkünün simasında hiyləgər, tamahkar və yalançı simaları, leyləyin simasında axmaq və aciz insanları, qarğanın simasında isə ağıllı və tədbirli insanları açıb göstərir.

A.Şaiqın böyük və uşaqlar üçün yazdığı bu mənzum hekayələrin və nağılların dili sadə, axıcı olmasına baxmayaraq, əsərlərində vaxtilə anlaşılmayan sözlərə də rast gəlmək olurdu. Bu haqda görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli A.Şaiqə göndərdiyi bir məktubda yazırdı: "Göndərdiyiniz kitabçalar yetişdi və məni artıq dərəcədə xoşal etdi. Bu qisim sadə dildə yazılmış və mənası öz məişətimizdən götürülmüş əsərlər yenicə başlayır meydana gəlməyə və bu yolda sizin xidmətinizin qədri-qiyəti çoxdur. Bu kitabçalar balaca uşaqları ana dilində oxumağa həvəsləndirib, onların vücudunda olan təbii şeiriyyəti və şairlik hissələrini oyadıb hərəkətə gətirməyə səbəb ola bilərlər. Ona binaən xırdaca uşaqlar üçün yazılan nağıl və hekayələr nə qədər asan və sadə olsa, nə qədər açıq dildə yazılsa və uşaqların fəhminə yaxın olsa, bir o qədər mənzurə olan mətləblər artıq dərəcədə hasilə gəlib, yaxşı meyvələr gətirər. Rus şairlərindən məşhur Puşkin böylə açıq və xoşməzmun hekayələr yazmağı ilə özü üçün əbədi ad və şöhrət qazanmışdır. Puşkin öz millətinin dilini və adətini yaxşı bilirdi.

Gələcəkdə yazdığınız nəql və hekayələri daha da sadələşdirib osmanlı ibarələrinin əvəzində bizim öz sözlərimizi və tərzi-kəlamı işlətsəniz daha da yaxşı olar: "yuxarı" əvəzinə "yuxarı", "baqar" əvəzinə "baxar", "ağıtma" yerinə "axıtma", "bən" yerinə "mən" yazsanız daha da yaxşı olar" (5, 120).

A.Şaiqın uşaq nağılları mövzusunda yazdığı əsərləri onun şifahi xalq ədəbiyyatına, xalqın adət-ənənəsinə, inamına olan marağını, məhəbbətini göstərməklə yanaşı, eyni zamanda onun nağıllar əsasında əsər yaratmaq məharətini göstərmişdir. Nəticədə həm böyüklerin, həm də kiçiklərin zövqünü oxşayan maraqlı əsərlər meydana çıxmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Şaiq Abdulla. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, III cild, Bakı, "Avrasiya Press", 2005.
2. Azərbaycan folklor külliyyatı. Səkkiz cildə, VIII cild, Bakı, "Nurlan", 2008.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. On iki cildə, I cild, Bakı, "Yazıçı", 1985.
4. İsmayilov Y. Abdulla Şaiqın həyatı və bədii yaradıcılığı, Bakı, "Elm", 1962.
5. Nəbiyev A. Azərbaycan uşaq folkloru. Bakı, "Elm", 2002.

Guntekin Musayeva

INVARIANTS OF CHILDREN FAIRY TALES IN POETIC STORIES OF A.SHAIG

Summary

Children's tales is one of the oldest genres of Azerbaijan folklore. Genre of children's fairy tales play an important role in creative activity of A.Shaig. Them include his works such as: "Good Support", "Tug-Tug Khanum", "Fox's Trick" and other short stories. All these works except "Tug-Tug Khanum" were written in allegorical style.

Гунтекин Мусаева

ИНВАРИАНТЫ ДЕТСКИХ СКАЗОК В СТИХОТВОРНЫХ РАССКАЗАХ А.ШАИГА

Резюме

Одним из древнейших жанров устной литературы являются детские сказки. Жанр детских сказок играет важную роль в творчестве Абдуллы Шайга. К ним относятся такие его произведения, как «Хорошая спина», «Тык-тык ханум», «Хитрая лиса» и другие рассказы в стихах. Все эти произведения, за исключением «Тык-тык ханум», написаны в аллегорическом стиле.